

Кыргыз-Түрк «Манас» университети Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

ТҮРК ТИЛИНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ООЗЕКИ КОТОРУУНУН ФОНЕТИКАЛЫК ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Макалада түрк тилинен которууда көңүл буруунун талап кылган фонетикалык жана грамматикалык айрым маселелер, т.а. түрк тилиндеги *ğ, h, y* тыбыштары, “*ne...ne*” байламтасы, *-lar, -dır* мүчөлөрү катышкан сөздөр жана *ki* байламтасынын жардамы менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү которууга байланыштуу айрым маселелер колго алынды.

Кыргыз жана анадолу түрк тили алтай тилдеринин бир группасын түзгөн түрк тилдери тобуна киргендиктен, бир катар орток сөздөргө ээ болуу менен бирге сөз жасоо, сүйлөм түзүү системасы да бирдей. Ошол эле учурда эки тилдин өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү, б.а., бири-биринен болгон айырмачылыктары да жок эмес.

Биз бул макалабызда түрк тилинен оозеки (синхрон жана ырааттуу) которо турган тилмечтик кесипке даярдоо иш-аракетинин алкагында окутуучулар тарабынан көңүл бурула турган жана тектеш эки тилдин ортосундагы айырмачылыктарды түзгөн айрым фонетикалык жана морфологиялык маселелерге токтолмокчубуз.

Кыргыз же түрк тилинен оозеки которуу башка чет тилдерден которууга караганда кыйла жеңил көрүнгөнүнө карабастан, оозеки которууда эки тилдин адабий нормаларына тиешелүү мыйзамдар бузулуп, түп нусканын мааниси бурмаланган учурлар да кездешет. Мындай жагдайлар которуу процессинде лексикалык жана грамматикалык бирдиктердин, сүйлөм түзүлүшүнүн калькаланышынан же башка себептерден улам келип чыгат. Бул көрүнүш мазмундун туура берилишине, угуучулар менен сүйлөөчүнүн бири-бирин түшүнүүсүнө тоскоол болуп, угуучуларды «маданий же лингвистикалык шокко» кириптер кылышы мүмкүн.

Түрк тилинен оозеки (ырааттуу жана синхрон) которууда мындай абалдын түзүлүшүнө шарт түзгөн айрым жагдайлар катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1. Фонетикалык маселелер

Айрым учурда тилмеч сүйлөөчүнүн кебиндеги кээ бир сөздөрдү ажыратып түшүнө албай калат. Адатта, мындай көрүнүш төмөнкү себептерге байланыштуу:

- 1) тилмеч которуп жаткан тилдин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн жакшы билбейт;
- 2) тилмеч бул сөз менен тааныш эмес;
- 3) сүйлөөчүнүн дикциясы начар же тез сүйлөйт;
- 4) техниканын начар иштеши (микрофон же синхрон котормодо кулакчындын начар иштеши).

Техникага байланышкан кыйынчылыктарды жоюу тилмечтин колунда эмес, бирок бул учурда да тилмечтин *контекст алкагында божомолдоо ыкмасын* колдонуп, ыңгайсыз абалдан чыгып кетүү мүмкүнчүлүгү бар.

Ал эми сөздөрдү түшүнүүдө жана анын фонетикалык түзүлүшүн таанып билүүдө тилмеч эки учурда кыйынчылыкка кабылат:

- 1) терминдер колдонулганда;
- 2) энчилүү аттарды атоодо.

Мындай мүнөздөгү кыйынчылыктардын алдын алуу максатында тилмеч талкууга алынган тема, иштин жүрүшүндө кездеше турган энчилүү аттар жана терминдер жөнүндө алдын - ала маалымат алат.

Түрк тилинен которууда айрым каталарга жол ачкан фонетикалык маселе катары айрым тыбыштардын созулуп айтылгандагы учурун көрсөтүүгө болот.

Мисалы, түрк тилиндеги оозеки кепте *ğ, h, y* тыбыштарынан мурун келген үндүүлөр узартылып айтылат. Көпчүлүк учурда түрк тилинде мындай кубулуш катышкан сөздөрдүн мааниси түшүнүктүү болсо да, айрым сөздөрдү кабылдоо жана анын маанисин

тактоо убакытты талап кылат.

Мисалы: *olacağım* сөзүнүн [*olıca:m*] деп айтылышы жана угулушу; *уарасаğım* сөзүнүн [*уарıca:m*] деп айтылышы жана угулушу; *şöyle* сөзүнүн [*şö:le*] деп айтылышы жана угулушу; *öyle* сөзүнүн [*ö:le*] деп айтылышы жана угулуш; *sihatler olsun* сөзүнүн [*sa:tlər olsun*] деп айтылышы жана угулушу ж.б.у.с.

Түрк тилиндеги айрым сөз айкаштарындагы үндүүлөрдүн түшүрүлүп айтылышы да оозеки которуу учурунда кылдат мамилени (айрыкча, энчилүү аттарда) жана ойлонууну талап кылат.

Мисалы: *Ali Ağa* ысымынын [*Alıaa*] болуп айтылышы жана угулушу; *Fatma Hanım* ысымынын [*Fatmanım*] болуп айтылышы жана угулушу; *Hoca Efendi* ысымынын [*Hocafendi*] болуп айтылышы жана угулушу ж.б.у.с.

Ал эми түрк тилиндеги *â* фонемасы сөз өзгөртүү касиетине ээ. Андыктан кыргыз тилинен түрк тилине которууда бул фонемалар катышкан айрым сөздөрдүн түрк тилинде туура айтылышы да өтө маанилүү [4:583].

Мисалы: *adet* [*adet*] (*сан*); *âdet* [*a:det*] (*көнүмүш адам*)
hala [*hala*] (*атанын эжеси*); *hâla* [*ha:la*] (*дагы, али, азыркыга чейин*)
dah [*dahi*] (*да, дагы*); *dâhi* [*da:hi*] (*акылман*) ж.б.у.с.

2. Морфологиялык маселелер

Түрк тилинен которууда бир катар морфологиялык каражаттардын ортосундагы окшоштуктарды жана дал келүүлөрдү байкоого болот. Бул көрүнүш, өз кезегинде, которуу ишин жеңилдетет.

Түрк тилинен которуу учурунда “*ne...ne*” байламтасы да көңүл бурууну талап кылат. Түрк тилинде бул байламта кыймыл-аракетти жокко чыгаруучу терс форманы уюштурат [4:250]. Айрыкча, бул байламта синхрон которууда жаңылыштыктарга жол ачат. Синхронист-тилмеч түп нускадагы ойдун уланышын божомолдой алууга гана мүмкүнчүлүгү болгондуктан, “*ne...ne*” байламтасын “*ne?*” суроосу менен алмаштырып алган учурлары да кездешет.

Мисалы:

<i>Түп нуска</i>	<i>Ээрчиме котормо</i>	<i>Туура котормосу</i>
<i>İki gündür hasta. Ne içiyor, ne uiyor.</i>	<i>Эки күндөн бери ооруп жатат. Эмне ичип эмне жеип жатат?</i>	<i>Эки күндөн бери ооруп жатат. Эч нерсе ичип-жебейт.</i>

Түрк тилиндеги көптүк санды билдирүүчү *-lar* мүчөсү кыргыз тилиндеги *-лар* мүчөсүнө толук дал келсе да, айрым учурда аны түз которуу жаңылыштыктарга жол ачышы мүмкүн. Буга *-lar* мүчөсүнүн сыйлоо маанисин билдирүү максатында колдонулган учуру мисал боло алат. Алсак, түрк тилинде “*Konuşmalarından dolayı kendilerine teşekkür ederiz*” деген сүйлөмдү кыргыз тилине “*Сүйлөгөн сөздөрү үчүн өздөрүнө рахмат айтабыз*» деп ээрчип которуу туура эмес.

Кыргыз жана түрк тилиндеги айрым омонимдик жана полисемиялык катышта болгон мүчөлөр уланган сөздөрдү которуу да көңүл бурууну талап кылат.

Мисалы, түрк тилиндеги *-dır* мүчөсү уланган сөздөрдүн мааниси кыргыз тилинде бир нече тилдик каражаттар аркылуу берилет.

-dır мүчөсү түрк тилинде этиш же атоочтордон турган баяндоочко уланганда кыймыл-аркеттин ишке ашканын баса белгилеп, сүйлөөчүнүн кебиндеги ишенимдүүлүктү билдирсе, айрым учурда божомолдоо маанисин да билдирип калат.

Мисалы: *Ali çalışkan öğrencidir.* – *Алинин эмгекчил, жакшы окуган студент экендиги баса белгиленип, сүйлөөчүнүн ою ишенимдүү айтылып жатат.*

O (keisnlikle) erken gelmiştir. – *Анын эрте келгени ишенимдүү баса белгиленип айтылып жатат.*

Бул учурда түпнускадагы ишенимдүүлүктү кыргыз тилинде грамматикалык

каражат колдонбостон, интонация аркылуу гана берүүгө болот. Ал эми ушул эле мүчөнүн божомолдоо мааниси кыргыз тилиндеги күдүк –*дыр* мүчөсү аркылуу берилет.

Мисалы: *O belki de erken gelmiştir.* – Ал (балким) эрте келгендир. – Кыймыл-аркеттин ишке ашкандыгы божомолдонуп айтылууда.

Жогорку мисалда көрүнүп тургандай, –*дыр* мүчөсү кыргыз тилинде күдүк, божомолдоо манисин билдирүүчү –*дыр* мүчөсү менен жазылышы жана айтылышы жагынан бирдей, бирок, –*дыр* мүчөсүнөн айырмаланып, кыргыз тилиндеги күдүк –*дыр* мүчөсү кепте болжолдоо маанисин гана билдирүүдө колдонулат. Бул учурда кыргыз тилиндеги *балким* сөзүнүн колдонулуп-колдонулбашы маанилүү эмес. Кандай учурда болбосун, бул мүчөнүн жалганышы божомолдоо маанисин билдирип турат.

Андыктан тилмеч түпнусканы угуп, аны кабылдоо учурунда мүчөлөрдүн берген маанилеринин ортосундагы карым-катышты (синонимдик же омонимдик) так ажырата билүүнү, маанилик жана функционалдык жактан бири-бирине дал келген мүчөлөрдүн стилдик максатын эске алуу менен, алардын маанисин котормо тилинде туура бере билүүнү көндүм адатка айландыруусу зарыл.

3. Синтаксистик маселелер

Кыргыз жана түрк тили тектеш, агглютинативдүү, ошондой эле сүйлөм түзүлүшү окшош тилдер болгонуна карабастан, түрк тилиндеги айрым сүйлөмдөрдү, т.а., инверсия, эллипсис жана айрым жандооч жана байламталардын жардамы менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү оозеки которуу олуттуу кыйынчылык жаратпаса да, убакытты, ойлонууну талап кылат. Көпчүлүк учурда кыргыз жана түрк тилинде сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби дал келет. Ал эми айрым учурларда түрк же кыргыз тилинен которууда түпнуска тилдеги сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибин кайталоо түшүнбөстүктөргө, сүйлөмдүн туура эмес түзүлүшүнө алып келет.

Мисалы:

Burada yine büyük bir memnuniyet duyuyorum ki, bu işin fikir babası Sayın Bakanımız Atilla Koç'tur, Kültür Bakanı iken. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah GÜL'ün Yunus Emre Türk Kültür Merkezi Açılışında Yaptıkları Konuşma (Londra), 09.11.2010)

Жогоруда берилген мисал бир сүйлөмдөн турат. Эгер түп нускадагы сүйлөм түзүлүшү кайталана турган болсо, анда кыргыз тилинде төмөнкүдөй сүйлөм пайда болот:

Мен бул жерде абдан кубанып турам, бул иштин демилгечиси урматтуу Атилла Коч, маданият министри болуп турганда.

Мисалдан көрүнүп тургандай, түпнуска сүйлөмдүн түзүлүшүн кайталоо, биринчиден, котормо тилинин стилдик нормасына жооп бербеген сүйлөмдү жаратса, экинчиден, сүйлөм толук эмес, кемтик болуп калгандай пикир жаратат. Бул сүйлөмдүн маанисин берген, ошол эле учурда котормо тилинин нормаларына жооп берген сүйлөмдөр катары котормонун төмөнкү варианттарын көрсөтүүгө болот:

1-вариант: *Мен бүгүн абдан ыраазы болуп турам. Бул идея Атилла Кочко таандык. Ал ошол убакта маданият министри эле.* (Наргиза Халикулова, IV курстун студенти)

2-вариант: *Мен бүгүн абдан ыраазымын. Бул борборду курууну Атилла Коч сунуштаган. Ошол кезде ал маданият министри болуп иштеп турган.* (Камила Карабалаева, IV курстун студенти)

3-вариант: *Мен бүгүн абдан ыраазы болуп турам. Бул идеянын автору Атилла Коч болду. Ошол кезде ал маданият министри болуп иштетчү.* (Сайрагүл Мырзаева, IV курстун студенти)

Ошондой эле жогорудагы сүйлөмдө колдонулган *ki* байламтасынын жардамы менен түзүлгөн сүйлөмдөрдүн кыргыз тилине которулушу да көңүл бурууну талап кылат. Аталган *ki* байламтасынын жардамы менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которуу маселеси боюнча төмөнкүлөрдү айтууга болот.

1) Айрым учурларда түрк тилиндеги *ki* байламтасынын маанисин берүү үчүн кыргыз тилинде лексикалык каражат талап кылынбайт, ал эми айрым учурда сөзсүз модалдык сөзү колдонулат.

Мисалы: *Bir zaman gelecek ki, bütün insanlar, bütün milletler hür olacak.* Z. Gökalp.

Жогоруда берилген сүйлөм студенттер тарабынан төмөнкү варианттарда которулган:

1-вариант: *Бардык адамдар, бардык элдер эркиндикке жете турган күн келет.*

2-вариант: *Бардык адамдар жана мамлекеттер эркин боло турган убакыт сөзсүз келет.*

Жогоруда берилген котормолордо түпнуска тилмеч тарабынан трансформациялангандыгын көрөбүз. Түпнускада *ki* байламтасы иш-аракеттин сөзсүз боло тургандыгын жана сүйлөөчүнүн сөз болуп жаткан иш-аракетке болгон мамилесин, т.а., иш-аракеттин келечекте сөзсүз ишке ашарына болгон терең ишенимин билдирип турат. Бул учурда сүйлөөчүнүн сезимдерин эки жол менен берүүгө болот:

1) 1-вариантта көрсөтүлгөндөй, *ki* байламтасын которбой коюуга болот, бирок бул учурда сүйлөөчүнүн иш-аракетке болгон мамилеси толук берилбей калды;

2) 2-вариантта *сөзсүз* модалдык сөзү колдонулду жана бул учурда сүйлөөчүнүн сезимдери, иш-аракетке болгон мамилеси толугураак берилди.

Ki байламтасы менен түзүлгөн сүйлөмдөрдү которууда түпнуска сүйлөмдүн курамындагы багыныңкы сүйлөмдүн чагы, ыңгайы да маанилүү роль ойнойт. Мисалы, жогорудагы түпнуска сүйлөмдүн курамындагы *ki* байламтасы менен түзүлгөн багыныңкы сүйлөм келер чакта турат. Ал эми ушул эле *ki* байламтасы менен өткөн чакта түзүлгөн багыныңкы сүйлөмдөрдү которууда кыргыз тилинин башка тилдик каражаттары колдонулат.

Мисалы: *Öyle bir yemek yapmış ki, tadına bayıla-caksın!*

Жогорку сүйлөмдө колдонулган *ki* байламтасы кыймыл-аракеттин ишке ашкандыгын баса белгилөө менен катар эле нерсенин сын-сыпатын да күчөтүп көрсөтүп турат жана анын мааниси кыргыз тилинде –*ган экен* түзүлүшү аркылуу берилет.

Мисалы: *Ушундай бир тамак жасаган экен, тим эле укмуш / жеген да арманда, жебеген да арманда / даамы таңдайыңда калат!*

Ошол эле учурда *ki* байламтасынын жардамы менен учур чактын баянында (*şimdiki zaman hikayesi*) түзүлгөн айрым татаал сүйлөмдөрдүн маанисин кыргыз тилине –*дыктан* формасындагы сөздүн жардамы менен түзүлгөн, же багыныңкы сүйлөм – *гандыгы* формасындагы атоочтукка *үчүн* жандоочунун жалганышы менен түзүлгөн, же болбосо, *андыктан* байламтасынын жардамы менен түзүлгөн себеп багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн жардамы менен берүүгө болот.

Мисалы: *O kadar hızlı yürüyordu ki, görenler “ne kadar da canlı, ne kadar kuvvetli” derdi. T. Buğra.*

1-вариант: *Ал ушунчалык тез баскандыктан, адамдар аны шамдагай жана күчтүү деп ойлоор эле.*

2-вариант: *Ал абдан тез баскандыгы үчүн адамдар анын абдан шамдагай жана күчтүү экендигин айтышчу.*

3-вариант: *Ал абдан тез басчу, андыктан адамдар аны шамдагай жана күчтүү деп ойлочу.*

Жогоруда берилген мисалдардан улам оозеки которуу иш-аракети сөздөрдү жана тилдик белгилерди гана которуу эмес, «маанини экинчи бир тилде айтып берүү» принцибинин негизинде ишке ашырылышы зарыл экендиги дагы бир жолу тастыкталат. Анткени түпнуска кептеги тилдик каражаттардын мааниси котормо тилиндеги тилдик каражаттардын маанисине толук дал келбейт. Б.а., айтым сүйлөшүү учурунда кырдаалга жараша өзүнүн тилдик-грамматикалык каражаттар аркылуу берген маанисинен башкача маанини берип калышы толук мүмкүн.

Д. Селесковичтин ою боюнча, маанини түшүнүү анын интерпретациясы болуп саналат. Бул тез аранын ичинде болуучу иш-аракет жана тилмечтин эсинде айтылган сөздүн мааниси гана калат, ал эми тилдик бирдиктерге көңүл буруу түпнусканы түшүнүүгө тоскоол болуп, натыйжада, котормонун сапатын төмөндөтөт. Демек, жалпы жонунан алганда, которуу тилдик белгилер менен иштөө эмес, маани-мазмундун үстүндө иштөө болуп эсептелет [5]. Бирок ошол эле учурда маани туура берүү үчүн түпнусканын лексикалык, грамматикалык жана стилдик каражаттарынын кырдаалга карата болгон катышын (б.а., сөз сүйлөнүп жатканда кандай максат менен колдонулду) так ажырата билүү жана маанини берүү үчүн котормо тилинин каражаттарын кырдаалга жараша тандай билүү өтө маанилүү. Андыктан айрыкча оозеки которууда жана тилмечтик кесипке

даярдоодо жогоруда аталган маселелерге көңүл бурулуп, сөз болгон каражаттар катышкан сүйлөмдөрдү которуу боюнча бир катар көнүгүүлөрдү аткаруу сунушталат.

Адабияттар:

1. Абдиев Т. Котормо таануу илимине киришүү. - Бишкек, 2008.
2. Жумакунова Г. Кыргызча-түркчө сөздүк. - Б.: КТМУ, 2005.
3. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. - Бишкек, 2010.
4. Nurettin КОÇ: Yeni Dilbilgisi, İstanbul, 1996.
5. http://www.classes.ru/grammar/113.komissarov_obshaya_teoriya_perevoda